

МОРФОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ НОВИХ ІМЕННИКІВ-ТЕРМІНІВ У СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 20-ТИ ТОМАХ _____

У статті проаналізовано способи морфологічної деривації нових іменників-термінів у Словнику української мови в 20-ти томах. Визначено продуктивні словотвірні типи та основні словотвірні значення цих одиниць.

Ключові слова: деривація, іменники-терміни, словотвірний тип, словотвірне значення.

Великі лексикони завжди були свідченням певного рівня розвитку народу, оскільки в них зафіксовано стан розвитку суспільства, філософської, політичної, науково-технічної думки народу — творця та носія мови. Словникова форма подання матеріалу, зручна для оперативного отримання необхідних відомостей, стає все популярнішою в наш динамічний, інформаційно насичений час. Французький лексикограф Алан Рей назвав сучасну цивілізацію цивілізацією словників. Оскільки швидкому темпу життя відповідають постійні зміни в мові, словники повинні обновлятися відповідно до вимог епохи. Вихід у світ великого словника — сама по собі культурно-історична подія, адже в цей момент лексикографічний твір стає документом історії, набутком культури. Новий словник фіксує мову в певний період її розвитку і, звичайно, створюється з урахуванням руху життя, нових вимог, нового адресата, актуальних лінгвістичних поглядів. Таким є Словник української мови в двадцяти томах, перший том якого готується до видання. Над його створенням працювали науковці Українського мовно-інформаційного фонду, Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, Інституту української мови Національної академії наук України, а також ряду вищих навчальних закладів України. Завданнями цієї лексикографічної праці є відображення всієї багатоманітності словникового складу сучасної української літературної мови, надання можливості швидко та ефективно орієнтуватися у великій та складній системі української лексики, сприяючи, з одного боку, підтриманню норм літературної мови, а з другого — підвищенню правильності, виразності та точності індивідуальної мови її носія. Але цим роль і завдання словника не вичерпуються, він має дуже великий потенціал, адже «тлумачні словники є джерелом величезного інформаційного і культурного ресурсу, причому, на відміну від енциклопедій, останній спрямовано на маніфестацію передусім лінгвістичних даних, за допомогою яких лексичні одиниці вписуються в систему мови на всіх її рівнях — і формальних, і змістових. Тому не випадково, що саме багатотомні словники тлумачного типу вважаються найвищим досяг-

ненням кожної національної лексикографії, а там, де їх створено, вони фактично набувають статусу національного надбання»¹.

Великий тлумачний словник — найповніша мовна скарбниця, і тому він є одним із найпотужніших інформаційних джерел різнопланового дослідження мовної системи, насамперед динамічних мовних процесів, які відбуваються буквально на очах. Об'єктом нашого дослідження стала нова термінологічна лексика (слова, що є новими для Словника української мови в 20-ти томах порівняно зі Словником української мови в 11-ти томах, тобто такі, що виникли в період між створенням цих двох словників, а також ті, які існували в мові, але не були зафіксовані в Словнику української мови в 11-ти томах) у плані її дериваційного опису.

Проведений аналіз дозволив зробити висновки про рух лексики на одній із ділянок її системи в межах певного відрізка часу, визначити продуктивність тієї чи іншої словотвірної моделі або морфеми, встановити найактивніші ланки сучасних словотворчих процесів, виявити певні тенденції розвитку словотвірної системи української мови. Опис різноманіття дериваційних відношень у конкретній ланці лексичної системи та його інвентаризація є одним із етапів досягнення такої загальної мети, як побудова цілісної мовної моделі лексичної деривації, пояснення її природи та виявлення закономірностей, які керують цим процесом. Актуальність такого дослідження визначається тим, що саме динамічне (процесуальне) представлення системи мови дозволяє показати певний фрагмент мовної системи як цілісну єдність стійкого й рухливого, стабільного і змінного.

Інноваційні процеси в лексиці є постійним об'єктом аналізу в наукових працях багатьох учених. Зокрема, різні аспекти мовних змін у російській мові досліджували В. К. Журавльов, Н. З. Котелова, Л. О. Кудрявцева, Е. В. Кузнецова, Н. Г. Озерова, М. В. Панов, Ю. С. Сорокін, Д. М. Шмельов та ін. Питаннями розвитку української мови займалися О. С. Мельничук, В. М. Русанівський, М. А. Жовтобрюх, О. О. Тараненко, Д. Х. Баранник, Ж. П. Соколовська, М. П. Кочерган, О. А. Стишов та ін.

Дослідження галузевої термінології як частини лексичної системи загальнолітературної мови, безперечно, є актуальним на сучасному етапі її розвитку, оскільки вже сформовані окремі галузеві терміносистеми, що потребують ґрунтовного аналізу та синтезу не лише з лексичного, а й зі словотворчого погляду з метою з'ясування структури, виділення специфічних рис, а також загальних механізмів при творенні нових термінів. Словотворення термінологічної лексики як частини мовної системи висвітлено тією чи іншою мірою у працях багатьох науковців (В. П. Даниленко, О. В. Суперанської, Л. О. Симоненко, Ф. О. Нікітіної, А. С. Дьякова та ін.).

У своєму реєстровому складі Словник української мови у 20-ти томах (далі — СУМ-20) містить значну частину термінологічних одиниць різних сфер діяльності, основна маса яких — іменники. Нової іменникової термінології тут зафіксовано майже сімдесят відсотків від усіх галузевих термінів. У словотворчому відношенні іменник є найбагатшою частиною мови, тому не випадково, що саме він став основою при вивченні потенцій і механізмів творення термінів в українській мові. Поповнення українського термінофонду відбувається за допомогою морфологічної, лексико-семантичної деривації та запозичень. В українській галузевій термінології, що представлена у СУМ-20, найпродук-

¹ Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем.— К., 2004.— С. 94.

тивнішим є морфологічний спосіб словотворення, хоча наявні й інші. Тому в цій статті зосередимося саме на аналізі морфологічної деривації. Відзначимо, що творення термінів тут здійснюється за тими самими словотвірними моделями, що й для слів загальнолітературної мови. У іменниковому словотворі виділяються такі основні способи: суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, слово- та основоскладання, аббревіація. Найчастотнішими в СУМ-20 є суфіксальний, префіксальний способи та композиція; меншою є частотність префіксально-суфіксального способу творення нових термінів-іменників, а також аббревіації.

За допомогою одного з найпродуктивніших способів — суфіксального — утворюються нові терміни на основі іменників, прикметників та дієслів. Дослідження продемонструвало, що більшу частину нових термінів у словнику, утворених за допомогою суфіксів, становлять відіменникові субстантиви, оскільки зміни в суспільному житті особливо потребують нових номінацій на позначення осіб, понять, явищ, предметів тощо.

При творенні дериватів від іменників, зокрема назв осіб, велику продуктивність виявив суфікс **-ник** (*арбалетник, картоажник, колодник, шаблонник, ясирник*). Ним позначено переважно назви осіб за родом діяльності, соціальним станом, званням та ін. (*грохотник, картоажник, ландшафтник, насосник, шаблонник*), що належать до спеціальної термінології (тобто такої, що пов'язана з кількома науковими галузями).

Частина іменників у СУМ-20 твориться за допомогою суфікса **-к(а)**. Це субстантиви жіночого роду, що походять від іменників чоловічого роду і позначають особу як виконавця певної дії (за заняттям, професією і т. ін.): *акціонерка, зачіплювачка, цивілістка, шаблістка*. Як показав аналіз, такі деривати широко використовуються в різних галузях знань. З таким самим словотвірним значенням виступають також деривати з суфіксом **-иц(я) / -ниц(я)**, що утворені від співвідносних назв чоловічого роду і належать переважно до спеціальної та технічної термінології (*віджимальниця, насосниця, рихтувальниця, укатниця*). Іменники на означення діяча представлені у Словнику також за допомогою суфіксів **-ер (-ор, -тор)**, що являють собою масив лексики з основами іншомовного походження, які використовуються в різних галузях (*аквізитор, атрибутор, блогер, гармонізатор, наркотизатор*). Також ці суфікси вживаються на позначення назв знарядь, механізмів, приладів тощо, що стосуються переважно технічної галузі (*гідролізер, екструдер, імпульсатор, інверсор, коліматор, уперизатор*).

Невелику групу в 20-томнику становлять деривати словотвірного типу із суфіксом **-ець (-овець, -івець)**, що позначають, як правило, назви осіб та мають основне словотвірне значення «особа за належністю до ідеологічного, суспільного, політичного, релігійного та ін. напрямку, угруповання». Такі терміни звичайно утворюються від власних імен та деяких аббревіатур і використовуються в історичній термінології (*авіахімовець, ковпаківець, мазепинець, наливайківець, низовець, рухівець*).

У досліджуваному словниковому матеріалі зафіксовано невелику кількість термінів із суфіксом **-щин(а) / -чин(а), -івщин(а)**, що утворені, як і частина дериватів із суфіксом **-ець (-овець, -івець)**, здебільшого від власних імен історичних осіб і вживаються для найменування історичних періодів, пов'язаних із діяльністю особи, названої коренем слова (*беріївщина, біронівщина, ежовщина, корніловщина, хмельниччина*).

Досить поширеним при творенні нових термінів у СУМ-20 є суфікс **-ист (-іст)**. Деривати цього типу словотворення позначають осіб, які мають відношення до певної установи, предмета, сфери діяльності. Це переважно слова іншомовного походження на позначення термінологіки, яка стосується сфери філософії та спорту (*антропоніміст, брасист, гедоніст, пенальтист, раліст, шайбіст*).

Продуктивністю при творенні нових іменників-термінів відзначається також суфікс **-ик(а) / -ік(а)**. До цього типу належать деривати, що використовуються для найменування галузі науки, наукового напрямку, сфери діяльності певної особи і т. ін. (*аксіоматика, біблейстика, гідроніміка, морфеміка, патроніміка*).

Значну частину термінологічної лексики Словника української мови становлять деривати словотвірного типу із суфіксом **-ит (-іт)**, що є назвами захворювань людського організму, мотивованими назвою хворого органу, тканини, та належать до медичної галузі знань (*аортит, артеріїт, вагініт, везикуліт, уретрит*).

Проаналізований матеріал свідчить, що деривати, мотивовані прикметником, не відзначаються великою кількістю словотвірних суфіксів, на відміну від субстантивних. У тлумачному словнику зафіксовано два типи таких афіксів, які стосуються різногалузевої та лінгвістичної лексики.

Як показує реестровий склад СУМа, досить продуктивним при творенні нових термінів є суфікс **-ість**, який використовується в субстантивах на позначення абстрактних понять. За допомогою цього форманта утворилася велика кількість відприкметникових іменників зі значенням якості, властивості, стану: *аглютинативність, апокрифічність, апіорність, дискретність, континуальність, мутагенність, сумовність*. Цей суфікс продемонстрував широкий діапазон використання в різних галузях знань: математиці, лінгвістиці, біології та ін.

Другий словотвірний тип із суфіксом **-ізм (-изм)**, що має значення «елемент певної системи, яку визначає мотивуюче слово», не є продуктивним. У СУМ-20 найбільше виявлено таких іменників на позначення лінгвістичної, а саме лексикологічної термінології (*болгаризм, галицизм, радянїзм, чехїзм*).

Значну кількість зафіксованих термінів у новому тлумачному Словнику становлять віддієслівні іменники, утворені суфіксальним способом, що постали внаслідок розширення продуктивності власне українського суфікса **-ач**. Деривати, що належать до цього типу, утворюються в основному від дієслів недоконаного виду, насамперед префіксальних, уживаються на позначення технічної термінології і мають такі основні словотвірні значення: 1) особа як виконавець певної дії, названої дієсловом: *відтискувач, відчужувач, зачіплювач, обсмолювач, розбраковувач*; 2) предмет (механізм, пристрій, інструмент і т. ін.), за допомогою якого виконується дія: *викорчовувач, відпарювач, відхилювач, затінювач, осушувач*.

Від дієслівних основ через посередництво суфіксів **-ник (-льник)** (причому другий афікс є набагато продуктивнішим) активно утворюються найменування з першим значенням дериватів попереднього типу, які позначають в основному технічні та спеціальні терміни: *зарядник, укатник, шлаківник, віджимальник, візувальник, володільник, загортальник, штовхальник*.

Високою регулярністю відзначаються також деривати із суфіксом **-нн(я) / -анн(я), -янн(я), -енн(я), -інн(я), -уванн(я), -юванн(я), -ованн(я)**, які становлять значну частину іменників-термінів, утворених від дієслів (як безпрефіксних, так і префіксальних) із загальним значенням опрідметненої дії (процесу): *абортуння, абсорбування, авізування, валютування, затюковування, зашліфу-*

вання, купелювання. Це переважно терміни, що вживаються на позначення спеціальної лексики й частково біологічної та фінансової галузей. Із тотожним словотвірним значенням у Словнику виступають також терміни з суфіксами **-аці(я) / -яці(я), -ці(я)**, що утворилися від дієслів на **-ува(ти)** з основами іншомовного походження (*алергізація, архівація, буферизація, параметризація, реплікація*). Такі найменування належать до різних галузей знань.

Від дієслів за допомогою суфікса **-к(а)** утворюються іменники з процесуальним значенням. У Словнику цей словотвірний тип не виявив продуктивності, такі слова з префіксом **від-** зафіксовано переважно в технічній термінології (*відливка, відмочка, відпарка, відчистка, виводка*).

Характерною особливістю термінологічної лексики в 20-томнику є активізація іменникової префіксації, причому вищою продуктивністю відзначаються запозичені префікси, що широко застосовувалися в попередні періоди розвитку української літературної мови (М. А. Жовтобрюх, О. Г. Муромцева, А. А. Москаленко, В. М. Русанівський) і на сучасному етапі (Д. В. Мазурик, О. А. Стишов, С. О. Соколова). Префіксація як спосіб творення нових слів дещо поступається суфіксації, хоча в останнє десятиліття іменна префіксація стала займати помітне місце. Це пов'язано з певними внутрішньомовними та екстралінгвістичними факторами, а саме активізацією в українській мові багатьох іншомовних морфем. Іншомовні препозитивні одиниці типу **анти-, архі-, де-, контр-, ультра-, екс-** та ін. почали виконувати роль префіксів, зайнявши певне місце в системі української іменної префіксації. Активне включення таких іншомовних елементів у сучасне українське словотворення сприяє загальній активізації префіксального способу творення іменників.

У досліджуваному матеріалі значну продуктивність серед власне українських префіксів продемонстрував префікс **над-**, що вживається на позначення вищого ступеня градації якості якої-небудь субстанції. Значна кількість таких термінів використовується в астрономії та фізиці (*надгалактика, надгігант, надзірка, надплинність, надпружність, надряд*). Префікс **пере-**, що вказує на повторність дії або явища, відзначається нижчою продуктивністю і вживається на позначення спеціальної та технічної лексики (*перемодуляція, переохолоджувач, перепромисел, перепростій*).

Одним із поширених засобів сучасного префіксального словотвору, особливо іменного, є використання іншомовних префіксів, які найчастіше вживаються у складі різногалузевих термінів. До запозичених у СУМ-20 належать такі іменникові префікси сучасної української термінології: **анти-** — зі значенням протилежності чому-небудь, що вживається на позначення різногалузевих термінів (*антиатом, антивірус, антигормон, антидетонатор, антиелектрон, антинейтрон, антироман, антиядро*); **гіпер-** — вказує на перевищення норми, межі і широко вживається в медичній термінології (*гіперглікемія, гіперсекреція, гіперфункція, гіперфермент*) та менше — у фізичній (*гіперзвук, гіпер'ядро*); **гіпо-** — позначає зниження норми, межі (є антонімом до **гіпер-**). Як і попередній префікс, виявляє високу продуктивність при творенні медичної термінології (*гіпобіоз, гіпогалактія, гіпоглікемія, гіподинамія, гіпотермія, гіпофункція*); **де-/dez-** — уживається в термінах, які називають опредметнені дії та процеси, протилежні до названих мотивуючими словами. Він виявився поширеним у лінгвістичній, економічній та біологічній галузях (*дедраматизація, демаркетинг, демутація, депрефіксація, дезадаптація, дезурбанізм*); **прото-** — означає первинність того, що названо мотивуючим словом. Префікс широко вживається

в астрономічній галузі (*протогалактика, протозірка, протозоологія, протопланета, протосонце*); **ре-** — виступає переважно в іменниках, які мотивуються як відповідними безпрефіксними іменниками, так і префіксальними твірними дієсловами. Він уживається у словах на позначення повторності певної дії, явища, названих мотивуючим словом, і поширений в економічній термінології (*реакцептація, редублеман, реінвестиція, реновація*); **суб-** — уживається у відіменникових субстантивах і виступає в таких значеннях: поняття, що перебувають у безпосередньому взаємозв'язку з тими, що названі мотивуючими словами (*субакорд, субарктика, субознака*); поняття, які стосовно названих мотивуючими словами є нижчими (*субвелетень, субкарлик, субконтроктава, субмотив*); неповнота вияву тих якостей, що є в мотивуючому слові (*субдепресія*). Широко вживається в музичній та астрологічній термінологіях; **ультра-** — вказує на дуже високий ступінь вияву ознаки в якомусь понятті, названому мотивуючим словом. Поширений у біологічній, фізичній галузях та у спеціальній термінології (*ультраакустика, ультравірус, ультраглина, ультраміноліт, ультрафільтр, ультрацентрифуга*).

Префіксально-суфіксальний спосіб творення нових термінів-іменників у досліджуваному матеріалі не відзначається продуктивністю. Як відомо, до префіксально-суфіксальних належать іменники, які утворюються одночасним приєднанням до твірної основи префікса й суфікса, а також ті субстантиви, що формуються на основі прийменниково-іменникових сполучень, у яких прийменники функціонують як префікси й реалізують свої словотворчі можливості разом із суфіксами.

У реєстрі тлумачного Словника за допомогою зазначеного способу утворена невелика кількість слів, в основному із власне українськими складниками, від субстантивних основ. При цьому можна виділити такі словотвірні типи:

1. Іменники з префіксом **за-** і суфіксом **-ник** на позначення предмета, що знаходиться за тим, на що вказує твірна основа: *загубник*.

2. Іменники з префіксом **на-** і суфіксом **-енн(я)**: *наводнення* (насичення металу воднем) та суфіксом **-ник**, що позначають предмети, які містяться або призначені бути зверху того, що позначено твірною основою: *надульник* (від слова дуло).

3. Іменники з префіксом **над-** і суфіксом **-ок** на позначення місця або предмета, що знаходяться вище або спереду того, що позначено твірною іменниковою основою: *наддзьобок*.

4. Іменники з префіксом **під-** і суфіксом **-ник** із значенням предмета, який повинен знаходитися під тим, на що вказує твірна основа: *піджупанник*.

5. Іменники з префіксом **по-** і суфіксом **-н-** уживаються у складі історизмів на позначення різних податків: *повозне, поколесне, поколodne*.

Крім того, зафіксовано кілька термінів з іншомовним префіксом **де-** та суфіксами **-ацій-**, **-ізацій-** (**-изацій-**), що означають позбавлення від того або ліквідацію того, що назване твірною основою: *декартелізація, деколорація, демонетизація, дефосфорація*. Всі зазначені одиниці, утворені префіксально-суфіксальним способом, належать переважно до історичної, економічної та спеціальної лексики.

Як показало дослідження, деривація іменників-термінів із нульовим суфіксом є малопродуктивним способом творення нових слів у СУМ-20. Це в основному субстантиви, утворені від дієслівних основ із префіксами **від-** (*віддрук, віджим, відсос, відтин*), **на-** (*наклеп, намазь, насув*), **про-** (*проплав, проплив*) на позначення переважно технічної та спеціальної термінології.

У загальному процесі поповнення й розширення термінологічного складу Словника української мови в 20-ти томах важливе місце посідає творення складних слів, які є найекономнішим засобом номінації. Вони свідчать про діючий у мові закон збереження лінгвістичної енергії, що виступає важливим фактором у період значного розширення інформаційного пласта. Дія цього закону виявляється в тому, що в процесі використання мови її носії здійснюють відбір найраціональніших для спілкування мовних засобів, що відповідає прагненню сучасного суспільства до збільшення інформативності тексту за рахунок його скорочення, а також прагматичним настановам — економії площі друкованої продукції та часу усних повідомлень. Яскравою ілюстрацією цього процесу слугуватиме активне поповнення СУМа новими складними термінами. Оскільки складні словотворчі одиниці мають дві та більше твірних основи, вони містять значну кількість інформації, яка економно поєднується в утворених номінаціях. Досліджений матеріал свідчить, що нові складні терміни у СУМ-20 утворені за допомогою юкстапозиції (словоскладання) та композиції (основоскладання).

Для юкстапозитів характерним є складання компонентів без сполучних голосних, стягнення словосполучення в одне слово, як правило, без зміни форми його складників². За допомогою цього способу утворюються складні слова, що пишуться як разом, так і через дефіс. У реєстрі нових термінів СУМ-20 зафіксовано обидва типи таких слів.

Серед складних термінів, що пишуться разом, можна виділити в основному слова, які належать до хімічної газузі: **бензил-** (*бензилпеницилін, бензилхлорид, бензилцелюлоза*); **бутил-** (*бутилацетат, бутилкаучук*), **вініл-** (*вінілацетат, вінілбензол, вінілфосфат, вінілхлорид*), **метил-** (*метилацетилен, метилбензол, метилхлорид, метилцелюлоза*).

Значно більше за галузевою різноманітністю зафіксовано нових термінів-юкстапозитів, що пишуться через дефіс. Це слова з такими компонентами: **бета-** — перша частина складних слів, що використовується для утворення в основному термінів із фізики та інформатики (*бета-версія, бета-діагностика, бета-спектрометр, бета-тестер, бета-частинка*); **блок-** — препозитивний компонент складних утворень на позначення переважно будівельної термінології (*блок-картер, блок-квартира, блок-кімната, блок-контакт, блок-контейнер, блок-корпус*); **вакуум-** — перша частина складних слів, що вживаються в основному на позначення спеціальних приладів та галузевих методів (*вакуум-екстрактор, вакуум-екстракція, вакуум-інфільтрація, вакуум-сушарка, вакуум-фільтр*); **веб-** — утворює терміни, що стосуються інформатики (*веб-майстер, веб-сайт, веб-сервер, веб-сторінка*); **гамма-** — перша частина складних слів у термінах переважно фізичної галузі (*гамма-еквівалент, гамма-квант, гамма-сигнал, гамма-сплеск, гамма-терапія*); **генерал-** — вживається на позначення військових чинів (*генерал-адмірал, генерал-лейтенант, генерал-майор, генерал-полковник, генерал-фельдмаршал*); **дельта-** — препозитивна частина складних слів, що вживаються у спеціальній та фізичній термінології (*дельта-деревина, дельта-залізо, дельта-метал, дельта-проміння*).

Композити, зафіксовані в реєстрі Словника, утворюються здебільшого поєднанням іменникових основ. Сюди належать терміни-композиції, обидві частини яких — це самостійні слова; композиції, у яких перший компонент — скорочене

² Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка : Монография.— 2-е изд., испр.— К., 2004.— С. 132.

слово, другий — самостійне; композити, у яких перший компонент — самостійне слово, другий — скорочене слово.

Серед композитів, обидві частини яких є самостійними словами, у СУМ-20 можна виділити терміни з такими найпоширенішими препозитивними компонентами: **газо-** — вживається переважно у словах на позначення спеціальних та технічних термінів (*газоаналізатор, газовиділення, газодизель, газотурбіна*); **шлако-** — вживається як перша частина складного слова у спеціальних термінах (*шлаковата, шлаковідділення, шлакодробарка, шлакопісок, шлакосховище*).

Серед композитів з опорним компонентом, який відповідає самостійному слову, значне місце займають утворення, характерні в основному для науково-технічної термінології, з першим компонентом — скороченою основою чи зв'язаним коренем³. Ця група термінів зі скороченими основами іменників або суфіксальних прикметників, переважно із запозиченими коренями, є однією з найпоширеніших у досліджуваному матеріалі.

Проаналізована лексика свідчить, що досить продуктивними при творенні нових іменників-термінів є такі скорочені компоненти: **авто-** — означає «автоматика», «автоматичний» і використовується в основному у спеціальній та технічній термінологіїх (*автовиклик, авторозвантажувач, автоспуск, автоштурман*); **вібро-** — відповідає слову *вібраційний* і вживається на позначення переважно технічних і будівельних термінів (*вібробрус, віброголка, віброзонд, віброкоток, вібромолот, віброплита, вібростенд, вібростіл*); **електро-** — від слова *електричний*; слова з таким компонентом належать до фізики та її галузей (*електроакустика, електробаланс, електродіаліз, електродуга, електроіскра, електрооптика, електросинтез*); **психо-** — відповідає слову *психологічний* і вживається переважно на позначення медичних понять та розділів медицини (*психогігієна, психолінгвістика, психосоматика, психосоціологія, психотехніка, психохірургія*); **теле-** — означає здійснення на відстані та вживається переважно на позначення фізичних пристроїв, приладів, часто зі складною другою частиною, що закінчується на **метр-** (*телеамперметр, телевимикач, телевольтметр, телесигналізатор, телеспектроскоп, телефотометр*).

До цієї ж групи композитів з опорним компонентом, що є самостійним словом, належать утворення зі зв'язаним першим компонентом іншомовного походження, який використовується тільки як зв'язаний корінь. Найпоширенішими у композитах-термінах цього типу є такі компоненти: **авто-** — відповідає українському **само-** (*автовакцина, автоетнонім, автоімунітет, автоінтоксикація, автоінфекція, автотрансплантація*). Найчастіше такі слова зустрічаються серед медичних термінів; **гео-** — перша частина складних слів, що використовується у словах на позначення наукових напрямів, які стосуються земної поверхні, її вивчення (*геоакустика, геобіологія, геодинаміка, геоекологія, геокріологія, геосфера*); **гетеро-** — означає різноманітність та вживається в основному на позначення біологічних понять (*гетерогенез, гетерозигота, гетероморфоз, гетеротермія, гетерофазія*); **гідро-** — стосується води; значна частина таких термінів позначає прилади, пристрої, механізми, що застосовуються в технічній галузі (*гідробур, гідродомкрат, гідроінкубатор, гідромуфта, гідросепаратор, гідроциліндр*); **гомо-** — означає однорідність і вживається переважно на позначення біологічних понять (*гомозигота, гомологія, гомопластика, гомотипія*); **макро-** — перша частина складних слів, що стосуються великих розмірів, величин. Термінотворення на їх основі ши-

³ Там же.— С. 140.

роко використовується в біологічній термінології (*макроеволюція, макрокінетика, макросередовище, макроспора, макроцитоз*); **мікро-** — препозитивний компонент на позначення малих розмірів, величин. Терміни з таким компонентом найбільше поширені також у біологічній галузі (*мікромодуль, мікрополе, мікропроцесор, мікроспорангій, мікроспорофіл*); **полі-** — означає багато; вживається в основному на позначення хімічних речовин (*полібутадиєн, поліізопрен, полікристал, полімінерал, поліпредикатив*); **псевдо-** — зі значенням «вигаданий, несправжній»; найчастіше вживається в математичній та фізичній терміносистемах (*псевдобазиліка, псевдовектор, псевдографіка, псевдоскаляр, псевдосфера*).

Крім зазначених вище, продуктивним типом композиції термінів є складання основ зі зв'язаним опорним компонентом. Найчастіше використовуються в науково-технічній термінології. Серед нових слів зі зв'язаним опорним компонентом у СУМ-20 містяться терміни з такими опорними частинами: **-грама** — вказує на результати запису чого-небудь за допомогою певних приладів і застосовується на позначення медичних і спеціальних понять (*бронхограма, везикулограма, віброграма, гемограма, теплограма*); **-граф** — позначає назви осіб за професією, що пов'язана з описом або записом чого-небудь (*астрогеограф, біогеограф, зоогеограф, металограф, тахіграф*), а також назви приладів, пристроїв, що записують що-небудь (*актинограф, електрограф, еліпсограф, стереоавтограф, тахограф*); **-лог** — виступає складовою частиною у назвах осіб за професійною належністю (*акцентолог, венеролог, ембріолог, кліматолог, сексопатолог*); **-метр** — використовується в термінах на позначення вимірювальних приладів (*адаптометр, галактометр, детонометр, калібретр, пульсометр, хлорометр*); **-скоп** — уживається в назвах оптичних та інших приладів, інструментів, що пов'язані зі спостереженням над чимось (у медицині та фізиці) (*бронхоскоп, віброскоп, іоноскоп, телеспектроскоп, телестереоскоп, уретроскоп*).

Як показав матеріал дослідження, у композитному словотворі значне місце займають постпозитивні та деякі препозитивні компоненти із власне українськими складниками. Це терміни, обидві частини яких є самостійними словами, та терміни з першою частиною — самостійним словом, а другою — зв'язаною основою: **-будування** — вживається на позначення в основному галузей промисловості (*двигунобудування, дизелебудування, сюжетобудування, турбінобудування*); **-знавство** — друга частина складного слова, що позначає галузь знань, пов'язану з першою частиною (*архівознавство, балетознавство, болотознавство, документознавство, птахознавство, українознавство*); **-знавець** — постпозитивний компонент, що вживається на позначення спеціаліста певної галузі знань (*державознавець, ландшафтознавець, патентознавець, перекладознавець, скіфознавець*); **-мір** — друга частина композита, що позначає вимірювальні прилади (*балансомір, бензиномір, звукомір, нахиломір, прогиномір, світломір, уступомір*); **Бого-** — досить поширена перша частина, що вживається на позначення релігійних термінів (*Боговітлення, Богознання, Боголюдина, Богочоловік*); **вітро-** — вживається на позначення термінів, пов'язаних із енергією вітру, використовується в технічній термінології (*вітроагрегат, вітрогенератор, вітроенергія, віротурбіна, вітроустановка*).

Галузева термінологія у СУМ-20 не представлена великою кількістю аббревіатур, хоч у літературній мові «спостерігається інтенсивне формування та за-

кріплення у вжитку значного корпусу різноманітних складноскорочених слів»⁴. Як відомо, аббревіація — це спосіб творення слів від усічених основ. Загалом за дериваційними ознаками аббревіатури поділяються вченими на три основних групи: часткові, ініціальні та комбіновані.

Ініціальні аббревіатури, за результатами дослідження, становлять найбільшу групу термінів СУМ-20 серед усіх складноскорочених слів. До них належать лексеми, що утворюються на основі початкових звуків чи літер слів складної номінації, які представлені у двадцятитомнику такими історичними термінами: *КДБ (Комітет державної безпеки)*, *НКВС (Народний Комісаріат Внутрішніх Справ)*, *ОУН (Організація українських націоналістів)* та ін.

Крім ініціальних, у СУМ-20 зафіксовано також невелику кількість часткових аббревіатур, характерною особливістю яких є скорочення одного чи кількох компонентів твірної синтаксичної структури. Такі терміни вживаються також на позначення переважно історичної лексики: *бідком (комітет бідноти)*, *військмор (військовий моряк)*, *соцмісто (соціалістичне місто)*.

Комбінованих аббревіатур, що належать до галузевої термінології, у Словнику української мови в 20-ти томах не представлено.

Аналіз нової термінологічної лексики у Словнику української мови в 20-ти томах засвідчує наявність активних лексико-дериваційних мовних процесів, дослідження яких сприятиме формуванню її динамічного представлення в історичному аспекті та живому функціонуванні.

L. M. TOMILENKO

MORPHOLOGICAL DERIVATION OF NEW NOUN TERMS IN THE TWENTY-VOLUME DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The means of the morphological derivation of new noun terms in the twenty-volume Dictionary of the Ukrainian Language have been analyzed. The productive word-formative types and principal word-formative meanings of the above units have been identified.

Key words: derivation, noun terms, word-formative type, word-formative meaning.

⁴ *Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Монографія.*— К., 2003.— С. 153.